

AZ ESETRENDSZER LEÍRÁSÁNAK ÉS AZ ESET FOGALMÁNAK ALAKULÁSA 18. SZÁZADI NÉMETEKNEK ÍRT MAGYAR NYELVKÖNYVEKBEN

THE EVOLUTION OF THE DESCRIPTION OF THE CASE SYSTEM AND OF THE CONCEPT OF CASE IN
18TH-CENTURY HUNGARIAN LANGUAGE BOOKS FOR GERMANS

Nagy Dóra

Nagy.Dora@uni-nke.hu

Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Nemeskürty István Tanárképző Kar,

Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék

Magyarságkutató Intézet, Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvtervezési Kutatóközpont

<https://orcid.org/0000-0002-2939-2859>

KIVONAT

A tanulmány arra a kérdésre keresi a választ, hogy hogyan alakult a mai magyar névszói esetragok leírása és az esetek megnevezése 18. századi, német anyanyelvűeknek készült magyar nyelvkönyvekben. Az elemzés négy meghatározó nyelvkönyvre terjed ki: Bél Mátyás *Der Ungarische Sprachmeister* (1729), Adámi Mihály *Ausführliche und neuerläuterte ungarische Sprachkunst* (1763), Vályi András *Grundlinien* (1792) és Szaller György *Ungarische Sprachlehre* (1793) című művére. A vizsgálat rámutat arra, hogy a szerzők bár még a latin grammatikai hagyományhoz igazodva írták le a magyar esetrendszert, ugyanakkor számos ponton már felismerték e nyelvi elemek sajátos magyar jellegét, megalapozva azt a szemléletváltást, amely a 19. század elején a magyar nyelvre szabott, sokesetű esetrendszer kialakulásához vezetett.

KULCSSZAVAK:

magyar esetrendszer, eset-terminológia, 18. századi magyar nyelvkönyvek, tudománytörténet, nyelvtanítás-történet

ABSTRACT

This paper examines the evolution of the description of present-day Hungarian nominal case suffixes and the terminology used for naming cases in eighteenth-century Hungarian language textbooks for native speakers of German. The analysis focuses on four definitive textbooks: *Der Ungarische Sprachmeister* (1729) by Mátyás Bél, *Ausführliche und neuerläuterte ungarische Sprachkunst* (1763)

by Mihály Adámi, *Grundlinien* (1792) by András Vályi, and *Ungarische Sprachlehre* (1793) by György Szaller. The study highlights that, although the authors described the Hungarian case system in terms of the Latin grammatical tradition, they had already recognized the distinctive Hungarian nature of these linguistic elements in many respects, thereby laying the groundwork for the shift in perspective that led to the development of a multi-case system tailored to the Hungarian language in the early 19th century.

KEYWORDS:

Hungarian case system, case terminology, eighteenth-century Hungarian language textbooks, history of scholarship, history of language teaching

BEVEZETÉS

A magyar esetrendszer terminológiai szempontú rendszerezett feldolgozása máig várat magára (Gyófi & C. Vladár, 2024a). A tanulmány a magyar esetterminusok történetéről meglévő ismereteinkhez kíván adalékokkal szolgálni néhány 18. századi, német ajkú hungarusoknak írt nyelvkönyv vizsgálatán keresztül. Az elemzett műveknek – a kutatásaim szerint – csupán egy részét dolgozták fel alaposan. Születtek korábban olyan dolgozatok, melyek a korszak műveit tágabb összefüggésben tárgyalják (Pelcz, 2008), valamint olyanok is, amelyek egy-egy könyvvel foglalkoznak (Szili, 2012, 2014), vagy a szerzők életútjának ismertetésébe ágyazva szólnak róluk (Éder, 1999a; Nádor, 2014). A tanulmány átfogóan – nyelvtörténeti, nyelvtanítás-történeti és művelődéstörténeti aspektusból – közelíti meg a magyarországi németiségnek írt munkákat, elemzéseiben a névszóragozási rendszer változásaira összpontosítva. Arra a kérdésre keresi a választ, hogy hogyan alakult mai névszói esetragjaink kategorizálása és megnevezése az alábbi pontban megnevezett négy munkában.

A VIZSGÁLATBA VONT MUNKÁK

A tárgyalt korszak esetterminológiájának és -kategorizációjának elemzésekor négy nyelvkönyv – Bél Mátyás 1729-es *Der Ungarische Sprachmeister*ének¹, Adámi Mihály 1763-as *Sprachkunstja* második, bővített kiadásának², Vályi András 1792-es *Grundlinienjének*³ és Szaller György 1793-ban kiadott latin és német nyelvű *Sprachlehre*jének⁴ – esetrendszerét vettem górcső alá. E négy munka fontos szerepet foglal el a hazai német ajkú hungarusoknak írt nyelvmesterek sorában, és nagy jelentőséggel bír a magyar mint idegen, illetve környezeti nyelv oktatásának történetében. Bél

1 Teljes cím: *Der Ungarische Sprach Meister oder kurtze Anweisung zu der Edlen Ungarischen Sprache: Nebst einem Anhang von Gesprächen, der Hoch-Löblichen Deutschen Nation zum Nutz, und Dienste, gutherzig gestellet von MELIBOEO.*

2 Teljes cím: *Ausführliche und neuerläuterte ungarische Sprachkunst, der Edlen deutschen Nation zum Besten; besonders aber zum Nutzen, und Dienst derjenigen, so Verwandtschaft, Amts – oder anderer Umstände halben mit den National – Ungarn Umgang pflegen müssen. Verfaßt von Michael Adámi.*

3 Teljes cím: *Grundlinien die ungarische Sprache praktisch zu lehren, und zu lernen: nebst einer hiezu eingerichteten Hilfstabelle.*

4 Teljes cím: *Ungarische Sprachlehre lateinisch und deutsch erklärt von Georg Szaller, R. D. D. Profeffor der ungarischen Wissenschaft in dem A. Gymnasio zu Preßburg, sonst geprüften Feldmeßer und Wafferbaukünstler im Königreich Ungarn.*

munkájának jelentőségét növeli, hogy könyve az első olyan, amely egy élő idegen nyelv, a német segítségével tanítja a magyart, és a nyelvtanítást nem tekinti egyenlőnek a grammatika megtanításával. A *Der Ungarische Sprachmeister* tizennyolc kiadásban látott napvilágot (Éder, 1983, p. 310; Szili, 2012), 1779-es kiadását magyarra fordították a nemzetiségi iskolák számára *Magyar Grammatica vagy-is haza nyelvnek gyűkeres meg-tanulására való intézet, ugyan a' magyar nemzeti oskolák számára* (1781) címmel (Fináczy, 1902, pp. 286–287), és egészen Versegly nyelvkönyveinek megjelenéséig szolgálta a magyar nyelv oktatását. Adámi nyelvmestere szintűgy új műfajt hozott létre: az iskolai keretek között zajló oktatást szolgáló könyvet (Szili, 2024). Hatását bizonyítja, hogy harmadik fejezetének egyik alfejezetét, melynek címe *Von den Ungariifchen Redens-Arten, welche man in der deutifchen Sprache von Wort zu Wort nicht geben kann* – Korabinszky János Mátyás Bél Mátyás nyelvtanának 1774-es átdolgozásába szinte teljes egészében átemelte, a következő címmel: *Sammlung der gewöhnlichen Idiotismen, oder solcher Redensarten, die man in der deutifchen Sprache nicht von Wort zu Wort geben kann*, azaz *A szokásos idiomatizmusok gyűjteménye, amelyeket a német nyelvben nem lehet szóról szóra visszaadni*.

Vályi könyvének⁵ helyét a korabeli nyelvtanok között Benkő Loránd (1960, p. 324) jelöli ki, s a „kifejezetten iskolai használatra írt, pusztán didaktikai célokat szolgáló, viszonylag rövid terjedelmű nyelvkönyvek” közé sorolja. Mészáros István szintén „rövid nyelvtankönyvként” hivatkozik a szóban forgó mű(vek)re (Mészáros, 1976, p. 177). Kiss Áron szintűgy tankönyvnek nevezi (Kiss, 1874, p. 27). Éder Zoltán azonban nem csupán nyelv(tan)könyvként tekint rájuk, hanem egyúttal a magyarnyelv-oktatás első módszertani kézikönyveként definiálja őket (Éder, 1999a, p. 90).

Szaller nyelvmesterének jelentősége pedig többek között abban áll, hogy ez az első olyan nyelvtan, amely további két élő közvetítő nyelven, szlovákul (*Uherská grammatica gazykem slowensym*, 1794) és szerbül (*Vengerszkaja grammatika na slaveno-serbstem jazyce*, 1795) is megjelent (Éder, 1983, pp. 310–311).

AZ ESET FOGALMÁRÓL

A nyelvmesterekben megjelenített esetrendszer elemzése előtt szükséges tisztázni az eset fogalmát. Ennek érdekében először is el kell különíteni az esetformát (esetrag) és az esetviszonyt (esetfunkció). Esetviszonyon egy (tipikusan) igei alaptag⁶ és a bővítménye (tipikusan ragos főnév) közti viszonyt értjük, az esetforma pedig ennek alaki megjelenése. A két kategória tehát nem minden esetben ekvivalens, ugyanis egy esetrag több esetviszonyt is kifejezhet⁷, valamint egy esetviszonyt is ki tudunk fejezni eltérő esetragokkal (Ladányi, 2017, p. 581). A magyar esetrendszer és eseterminológia szempontjából az egyik legfőbb gondot az jelentette, hogy a mintaként kezelt régi grammatikákban is tisztázatlan volt az eset fogalma, ugyanis nem különült

5 A könyv eredetileg latin nyelven jelent meg *Fundamenta lingvam ungaricam practice docendi et discendi, cum tabella in hunc finem preparata* címmel, minimális változtatásokkal ebből született a német nyelvű változat.

6 Az alaptag a magyarban lehet melléknév (*vitamin-ban gazdag*) és főnév (*közepe valami-nek*) is.

7 Például a *-nak/-nek* esetrag kifejezhet birtokviszonyt (*az asztalnak a lába*) és részeshatározóit (*Átadták az ajándékot az ünnepeltnek*). is. Sőt, történetileg elsődleges funkciója az irányjelölő (direkcionális) határozói viszony (*Dunának megy 'Duna felé, irányába megy'*), innen alakult ki a részeshatározói funkció, abból pedig a genitivusi.

el egymástól az esetforma és az általa jelölt szintaktikai funkció, az esetviszony fogalma, így az *eset* szó hol az egyikre, hol a másikra vonatkozott. A terminus meghatározása napjainkban is számos nehézségbe ütközik, a különböző nyelvészeti irányzatok ugyanis eltérően gondolkodnak róla. Erre Haspelmath (2012, p. 505) is felhívja a figyelmet: „[...] A különböző irányzathoz tartozó nyelvészek tehát ugyanazokat a szakkifejezéseket használják kissé vagy akár gyökeresen eltérő fogalmakra, vagy éppen különböző kifejezéseket alkalmaznak nagyon hasonló vagy akár azonos fogalmakra.”⁸ Fontos tisztázni, hogy a dolgozatban megkülönböztetem az esetviszonyt/ esetfunkciót, valamint az esetformát. Az elemzés során a szintetikus esetformák megjelenítésének mikéntjét vizsgálom a választott nyelvkönyvekben, vagyis a morfológiai esetrendszer, esetformák vizsgálatát tűztem ki célul.

A MAGYAR NYELVŰ ESETTERMINOLÓGIA VÁZLATOS ÁTTEKINTÉSE

Korai magyar grammatikáink és ortográfiáink a latin mintát követve – annak nyelvtani kategóriáit általánosanak véelve – hat esetet különítettek el: a nominativust (-o), az accusativust (-t), a genitivust (-é)⁹, a dativust (-nak/-nek), az ablativust (-tól/-től) és a vocativust (megegyezett a nominativusszal). A többi esetragot a névutókkal együtt a *praepositiók* közé sorolták, mivel ezeknek a latin előjárók felelnek meg. Ezen belül két kategóriát különítettek el: *praepositio affixa* és *praepositio separata*, előbbibe a határozóragokat, utóbbiba a névutókat sorolva.

Elsőként Sylvester grammatikájának jelentőségéről kell szólnunk, hiszen az a magyar nyelvű esetterminológia egyik korai darabja (Gyói & C. Vladár 2024a): a korai magyar grammatikák latin nyelven íródtak, s ha kivételes esetben – például Geleji Katona István grammatikájában – elő is fordult magyar nyelvű szöveg, a terminusok akkor is latin nyelvűek maradtak. Ez alól kivétel a *Grammatica Hungarolatina*, amely a latin megnevezések mellé magyar megfelelőt (a latin terminusok tükörfordítását) is rendel: *nevező* (nominativus), *vádoló* (accusativus)¹⁰, *adó* (dativus), *nemző* (genitivus), *elvivő* (ablativus), valamint *hívó* (vocativus) eset (1539, ford. C. Vladár, 1989).

A hat esetű felosztás lényegében nem változott egészen az újmagyar korig, a – javarészt Földi János pályamunkáján alapuló – *Debreceni Grammatika* (1795) megjelenéséig. Itt azonban megjelent az a magyar nyelvírás történetében nagy előrelépést jelentő gondolat, hogy a latin nyelvben előjáróknak megfeleltethető magyar végződések szintén főnévi esetrendszerünkhez tartoznak, ezeket azonban a grammatika nem a deklináció önálló elemeiként tüntette fel, hanem a már meglévő esetek mellett. Így jelölte meg például a dativus („harmadik ejtés”) másodlagos ragjaként a *-nak/-nek* mellett a *-ba/-be*, *-hoz/-hez*, *-ra/-re*, *-ig*, *-ért*, *-vá/-vé*, *-ül/-ül* ragokat („előlutóljárókat”¹¹), valamint a *felé*, *alá*, *mellé*, *gyanánt* névutókat (DGr. 21). A *Debreceni*

8 A szerző fordítása. Eredeti szöveg: „[...] Linguists with different backgrounds use the same terms for somewhat or radically different concepts, or they use different terms for very similar or identical concepts.”

9 Korai grammatikáinkban a mintának tekintett latin esetrendszer alapul véve a genitivust az *-é* elemben vélték felfedezni (a latin eset-sorban volt a genitivusnak alakilag önálló végződése, így elképzelhetetlen volt, hogy a magyarban ez másként lenne). A magyar genitivus kérdését részletesen tárgyalja: Ladányi, 2008; C. Vladár, 2009.

10 Az *accusativus* név egy félrefordítás eredménye, a fordítás során ugyanis tévesen a görög *aitiaomai* ige ‘okol, vádol’ jelentését vették alapul, az ‘áthat, okoz’ helyett (Gyói & Vladár, 2024b, p. 13).

11 A kevés esetes rendszerbe nem illeszthető eseteket az *előlutóljárók* (DGr. 21), *utóljárók* (Fogarasi, 1843, p. 110), valamint ragozhatatlan *ízőtskák* (Gyarmathi, 1794, pp. 286–291) terminussal jelölték.

Grammatika tehát *ejtés* alatt az esetviszonyt, nem pedig az esetformát értette. Gyóí Renáta és Vladár Zsuzsa (2024a) is rámutat, hogy az újmagyar korban a latinból tükörfordított terminusok háttérbe szorulásával tendenciává vált a latin elnevezések megkérdőjelezése, az egyes esetek nevek helyett számokkal történő jelölése. Ez az eljárás érhető tetten a kor első felében íródott *Debreceni Grammatikában* is, amely a névadási eljárást azzal indokolja, hogy a latin szakszavak tükörfordításai nevetségesek és alkalmazhatatlanok a magyar nyelvre, ezért azokat egyszerűbb számokkal jelölni:

annival inkább ezeket, fzőról fzőra fordítani így: *Nemző, Vádoló, Lopó Ejtés*, nevetség vólna; és Nyelvünkhöz alkalmaztatni lehetetlen; mivel mi a Dativusnak, sokfzor Genitivusi értelmet adunk; p. o. *embernek fja, hollónak tojása*. Könnyebb azokat fszámokkal különböztetni meg így: *Első, Második, Harmadik* 's a t. (DGr. 23)

A *Debreceni Grammatika* megjelenéséig született nyelvtanok közül ki kell emelni Földi János *Magyar grammatikáját*, amely a magyar nyelvészeti terminusok használatának fontosságára hívta fel a figyelmet: „Uj dolgok adódnak elő, mellyeket uj nevekkel fzükkfzég nevezni' 's régiekkel ki nem nevezhetjük, hanemha környü'l irni és homályofítani akarjuk. A' Név a' dolgoknak nyelek, fülök, fogójuk, mellyek nélkül velek nem élhetünk” (Földi 1790/1912: 11). Éppen ezért az egyes esetekhez is magyar terminust rendel, a latin szakszavak tükörfordításait: *Nevező efet, Bíró efet, Adó efet, Vádoló efet, Hívó efet, Elvevő efet*. A használatalapú nyelvszemléletet tükrözi Fogarasi János nyelvтана, a latin esetenév tükörfordítása mellett ugyanis a funkcióra utaló megnevezés is megjelenik: *nevező* (vagy *alany-*) *ejtés, szenvedő* (vagy *tárgy-*) *ejtés, részes* (vagy *birtoikos, vagy tulajdonító*) *ejtés* (1843, p. 110).

Ahogy az idézetekből is kiolvasható, a korban az *eset* fogalma mellett megjelent az *ejtés* (DGr.) és az *ejtegetés* (Földi, 1790/1912) is, továbbá a szakszavak között a latin *declinatio* tükörfordítása, a *hajtogató* (Gyarmathi, 1794, pp. 65–78). A TESz. 3. szerint a *ragozás* terminus először Táncsics 1844-es grammatikájában jelenik meg (p. 331).

A magyar sokesetes rendszer gondolata már Révai Miklós háromkötetes grammatikájában, az *Elaboratior Grammatica Hungaricában* (1803, 1806, 1908) tetten érhető. A szerző egyértelműen felismeri a magyar és a latin esetrendszer közötti különbségeket, azonban a hagyományokhoz ragaszkodva hat magyar esetet említ, a többit pedig a posztpozíciók közé sorolja. Révai – a *Debreceni Grammatikával* ellentétben – nem sorszámokat alkalmaz, hanem új terminusok használatát szorgalmazza:

A latin eseteket, mivel a nyelvünket a latinnal vetjük össze, megtartjuk a magyar nyelv leírásában is, noha ezek nem valódi esetek, csak körülírások, de a latin miatt esetnek mondjuk, azonban jobban illő nevet adunk nekik, amelyet az eseteket kifejező postpositio természetéből veszünk. (1803, p. 203 – ford. C. V. Zs.)

A sokesetű paradigmasor tényleges megalkotása Verseghy Ferenc nevéhez köthető, aki a 18. század végén – a magyar nyelvet a latin leíró hagyományból kiszakítva – először *húsz* (*Proludium*, 1793), majd a nominativusszal együtt tizenöt (*Neuverfaßte Ungarische Sprachlehre*, 1805) esetet különített el, ezzel megteremtve a maival rokonítható esetrendszert. Ezt a rendszerét az 1818-ban megjelent *Magyar Grammatika, avvagy Nyelvtudományban* tovább tökéletesítette, tizenhét

névszói esetet, „névragasztékot” tételezve föl. Ahogyan arra Éder Zoltán (1999b, p. 155) is utal, a Versegly által felsorolt ragok száma tulajdonképpen 17-re tehető, hiszen megemlíti a vocativust, valamint az -é elem helyett a -nak/-nek ragot mint a birtokos eset ragját. Így a Versegly által felsorolt esetek száma megegyezik az Antal László (1977) által felsoroltakkal, a különbség csupán abban áll, hogy Antalnál szerepel a faktívusz -vá/-vé és a formálisz -ként, valamint nála nincs vocativus, a genitivust pedig nem tekinti esetnek.

Versegly korát meghaladó nyelvreírói rendszere termékenyen hatott a 19. század első felének nyelvészeti munkáira, többek között a német ajkú hungarusoknak írt nyelvkönyvekre is. Ezen a ponton kell tehát cáfolnunk azt a széles körben elterjedt nézetet, amely szerint a 19. század első felében zajló Révai–Versegly-vita Révai kizárólagos győzelmével zárult. Éder (1998) is felhívja a figyelmet arra, hogy az esetrendszer leírásának megújítása kapcsán Versegly nézetei épültek be a magyar nyelvreírás hagyományába. Nem véletlenül, hiszen ő volt az első, aki teljes mértékben elszakadt a latin hagyománytól, és a hataseset rendszer automatikus átvétele helyébe megalkotta a magyar nyelv sajátosságait tükröző névszórágazási rendszert, amelyet a mai esetrendszer alapjaként tartunk számon. Versegly rendszerében minden esetforma külön esetként volt jelen, az esetforma fő funkcióját megjelölő névvel, méghozzá három nyelven: a *Magyar Grammatikában* (1818) magyarul, a *Neuverfasste Ungarische Sprachlehreben* (1805) németül, a kétkötetes *Analyticae Institutionesben* (1816)¹² pedig latinul. Rendszere tehát terminológiai szinten is áttörést jelentett.¹³

A 19. század közepétől a kevés esetűség fokozatosan kezd háttérbe szorulni, a sokesetű rendszer pedig egyre meghatározóbbá válni. Versegly hatása érhető tetten az első akadémiai nyelvtanban, *A' magyar nyelv' rendszerében* (MNYR., 1846) is, mind az esetek számát, mind a terminológiát illetően. Nem meglepő tehát, hogy Versegly munkássága nyelvtudomány-történeti korszakhatáráként él a szakma emlékezetében. A kánonba ugyanakkor csak a leírási rendszer épült be, a magyar nyelvű eseterminológia a 19. század végétől visszaszorult. Simonyi *Tűzetes magyar nyelvtana* – a nominativust és az accusativust leszámítva – nem használ eseterminusokat, az esetragokat a megfelelő toldalékkal jelöli (pl. -ben, -ra, -tól). A Gyói és C. Vladár szerzőpáros (2025, pp. 34–35) a modern magyar grammatikairódalomban három terminustípust különít el: a hagyományos terminusokat, a különböző határozói funkciókhoz köthető esetek terminusait, valamint a körülíró, definiáló jellegű terminusokat.

A LATIN PARADIGMÁBAN SZEREPLŐ ESETEK ÉS AZOK TERMINUSAI BÉL, ADÁMI, VÁLYI ÉS SZALLER NYELVKÖNYVÉBEN

A vizsgált nyelvkönyvek szerzői közül Bél és Szaller a magyar esetrendszer leírásánál a latin nyelvben megtalálható hat esetet alkalmazza a magyar nyelvre. Ettől eltér Adámi nyelvmestere, annak *Von den Casu, oder Ausgang der Nominum* ('Az esetről, avagy a névszó kiindulási pontja') című alfejezete szerint ugyanis a magyar nyelvben csak négy eset figyelhető meg, nevezetesen

¹² A három munka egymáshoz való viszonyáról áttekintést ad: Éder 1999b.

¹³ Versegly rendszerének terminológiáját részletesen tárgyalja: Gyói & Vladár 2024a.

a nominativus, a genitivus, a dativus és az accusativus¹⁴: „Im Ungarischen sind nur vier Casus zu beobachten” (Adámi, 1763, p. 8). Ez az állítása minden bizonnyal a német nyelvtanok hatására vezethető vissza. Később – az egyes esetekhez tartozó végződések sorra vételénél, valamint a fejezetet lezáró összefoglaló ragozási sorban – azonban a latin minta követését figyelhetjük meg, a négyelemű paradigmáson ugyanis kiegészül a vocativusszal és az ablativusszal. A későbbi ragozási soroknál azonban újra négy (Adámi, 1763, p. 20, 34) vagy – az ablativust is beemelve – öt eset (p. 13, 122) fordul elő. A nyelvkönyvben tehát a latin és a német nyelvi minta követése egymást felváltva jelenik meg.

Némileg eltér Vályi leírása is, amely a vocativust kihagyva öt esetet számszerűsít. Figyelemre méltó megjegyzést tesz Bél Mátyás, amikor azt írja, hogy a kritikusok több esetet különítenek el, de azzal a kezdő nyelvtanulóknak nem kell foglalkozniuk: „Die Critici machen noch mehrere Casus, die man aber denen Anfängern nicht aufbringen will” (Bél, 1729, p. 5).

Az esetek elnevezésében tehát háromféle megoldás érhető tetten: Bél és Adámi mindvégig a latin terminológiát használja (Nominativus, Genitivus, Dativus, Accusativus, Vocativus, Ablativus), míg Szaller a német nyelvű magyarázó szövegben sorszámmal helyettesíti azokat: erste Endung (Nominativus), zweite Endung (Genitivus), dritte Endung (Dativus), vierte Endung (Accusativus), fünfte Endung (Vocativus), sechste Endung (Ablativus), a latinban azonban megmarad a latin terminusoknál. Vályi a sorszámozott terminust is feltünteti, és a hagyomány kedvéért megadja latin megfelelőket is (erste Endung – Nominativus, zwote Endung – Genitivus, dritte Endung – Dativus, vierte Endung – Accusativus, letzte Endung – Ablativus). A névadási stratégiát egyik nyelvmester sem indokolja, annyit azonban megállapíthatunk, hogy Szallernél és Vályinál is megjelenik a hagyományos terminusok helyett a sorszámok alkalmazása.

Vályinál és Szallernél találkozunk a végződés (*Endung*) szóhasználattal, az eset (*Casus*) Bélnél és Adáminál is megjelenik, azonban ezek kizárólag a klasszikus négy-hat esetet jelölik: „Minden egyes számnak megvannak az esetei, melyek száma rendszerint hat.”¹⁵ (Bél, 1729, p. 4); „[...] minden előljárószó (prepozíció) csak egyetlen végződéssel (esettel) kapcsolódik össze” (Adámi, 1763, o. n.)¹⁶. Szaller az *Endung* terminust csak a német magyarázó szövegben használja, a latinban ugyanabban a szabályban nála is *Casus* szerepel. „Numeri sunt dou Singularis, quae unam, et Pluralis, quae plures Res significat. Casus autem sunt in utroque Num. sex: Nominativus, Genitivus, Dativus, Accusativus, Vocativus, Ablativus” (Szaller, 1793, p. 8); „Két szám létezik: az egyes szám, amely egyes dolgokat jelöl, a többesszám pedig több dolgot. A végződések száma ezzel szemben hat: az első, második, harmadik, negyedik, ötödik és a hatodik végződés, egyes és többes számban egyaránt.” (p. 9)¹⁷

14 Ezeket az eseteket a modern nyelvtudomány szintaktikai viszonyokat kifejező esetekként tartja számon (Barry J. Blake 1994, pp. 119–159; É. Kiss & Kiefer & Siptár, 2003, p. 201).

15 Eredeti szöveg: „Eine jede Zahl oder Numerus, hat seine Casus, deren gewöhnlicher massen Sechse sind [...]”

16 Eredeti szöveg: „[...] alle Vorwörter (Praepositiones) werden nur mit einer Endung (Casus) zusammen gesetzt”

17 Eredeti szöveg: „Die Zahlen sind zwei, die einfache bedeutet einzelne Dinge, und die vielfache mehrere. Die Endungen hingegen sind sechs: die erste, zweite, dritte, vierte, fünfte, und sechste End. einf. und vielf. Zahl.”

A LATIN PARADIGMÁBAN NEM SZEREPLŐ ESETEK TERMINUSAI ÉS KATEGORIZÁLÁSUK AZ ELEMZETT NYELVKÖNYVEKBEN

Ez a fejezet azt a kérdést járja körül, hogy milyen megnevezéseket használtak a szerzők azokra a ragokra, amelyeket nem lehetett megfeleltetni valamelyik latin esetvégződésnek, és hol helyezték el azokat. A nyelvkönyvekben hétféle megnevezéssel találkozunk a mai magyar határozóragok jelölésére. Bél és Adámi előjáróknak (*Praepositiones*) nevezik őket, hiszen ezek funkciójuk szempontjából a latin prepozícióknak felelnek meg. Bél a latin terminológiát németre ülteti át, és a *Vorsatz-Wörter* kifejezést is használja. Fontos megjegyezni, hogy Bél és Adámi is felhívja a nyelvtanulók figyelmét arra, hogy mivel a prepozíciók a magyarban a névszó után állnak, nevezhetnénk őket inkább posztpozícióknak (*Postpositiones*).¹⁸ A prepozíciók vagy előjárósók a magyar nyelvben nem a főnevek előtt állnak, hanem, a suffixumokhoz hasonlóan, mögéjük kerülnek, ezért nagyobb joggal lehetne őket posztpozícióknak nevezni. Például 'Tedd a kenyeret az asztalra, Setz das Brod auf den Tisch; Az ajtó előtt, Vor der Thür.' (Bél, 1729, p. 50)¹⁹. Adámi pedig így ír: „A prepozíciók a magyar nyelvben nem a főnevek előtt, hanem utánuk állnak; ezért őket még inkább joggal lehet posztpozícióknak nevezni. Az előtt azt jelenti, hogy vor. A magyarban azonban nem azt mondják, hogy előtt Isten, hanem: Isten előtt vor Gott” (Adámi, 1763, p. 86)²⁰.

Ezen a ponton ismét érdemes egy rövid történeti kitekintőt tennünk. C. Vladár Zsuzsa (2016) hívja fel a figyelmet arra, hogy a gondolat, mely szerint a magyarban a prepozíciók nem a főnév előtt, hanem után állnak, Aeschillus Petraeus (1649, p. 64) és Bartholdus Vhael (1733, p. 107) grammatikájában is megjelenik: „A praepositionok a névszók után állnak”; „A praepositionok majdnem mind a névszó után állnak” (idézi C. Vladár 2016, p. 88). Otto Zwartjes (2002) Manuel Álvares latin nyelvtanának hatását vizsgáló tanulmányában felidézi azokat a reneszánsz kori vitákat, amelyek arról szóltak, hogy milyen terminussal kell illetni azokat a „prepozíciókat”, amelyek a főnév után is állhatnak.

Míg Álvares és Franciscus Sanctius Brocensis²¹ azt képviselték, hogy az előjárósó fogalmát akkor sem kell megváltoztatni, ha az a főnév után áll, addig Alonso de Huerta és Joseph de Anchieta ennek ellenkezőjét vallotta, és a *postpositionis* terminust használta a prepozíció definiálása során²² (Zwartjes, 2002). Andreas Müller 1672-ben pedig a kínai nyelvet bemutatva arra hívta fel a figyelmet, hogy az ún. prepozíciók a kínaihoz hasonlóan más nyelvekben – többek között a törökben, a japánban, a grúzban, a magyarban és a finnben is – a főnév után állnak:

18 Ez a gondolat korai magyar grammatikákban is megjelent, például Pereszlényi Pálnál: „A névszók mögött állnak, ezért helyesebben utójáróknak kellene nevezni őket.” (1682/2006 162/365).

19 Eredeti szöveg: „Die Praepositiones, oder Vorsatz-Wörter werden in der Ungarischen Sprache denen Nominibus nicht vor, sondern Gleich denen Suffixis nachgesetzt, daher sie mit bessern Recht Postpositiones könten genennet werden. [...] Tedd a' kenyeret az asztalra, Setz das Brod auf den Tisch; Az ajtó előtt, Vor der Thür”

20 Eredeti szöveg: „Die Praepositiones werden in der Ungarischen Sprache den Nominibus nicht vor, sondern nachgesetzt; daher sie mit bessern Recht Postpositiones genennet werden können. Előtt heißt vor. Es wird aber in dem Ungarischen nicht gesagt: előtt Isten, sondern: Isten előtt vor Gott”

21 „The preposition, even when placed after, does not cease to be called preposition” (Sanctius 1986 [1587], p. 40 – idézi Zwartjes, 2002, p. 47) 'Az előjárósó, még akkor is, ha utána kerül, nem szűnik meg előjárósónak lenni.' (saját fordítás)

22 „[...] the preposition is a certain indeclinable particle, which better can be called 'postposition' or 'interposition' in this language than 'proposition', since they are placed 'after' and 'between' and not 'before' [...]” (Huerta, 1993 [1616], p. 33 – idézi Zwartjes 2002, p. 47) '[...] az előjárósó egy bizonyos ragozhatatlan partikula, amelyet ebben a nyelvben inkább lehetne 'posztpozíciónak' vagy 'interpozíciónak' hívni, mint 'prepozíciónak', mivel ezek 'utána' és 'közte' helyezkednek el, és nem 'előtte.' (saját fordítás – ND); „The prepositions are 'postpositions', since they are always placed after the nouns” (Anchieta 1990 [1595], p. 40 – idézi Zwartjes, 2002, p. 47) 'Az előjárósók 'posztpozíciók', mivel mindig a főnév után helyezkednek el.' (saját fordítás)

„*Praepositiones, quas vocamus, nominibus verbisque sius postponunter. [...] Ad eundem modum Turcas, Iaponas, Georgianos, Hungaros et Finones Praepositiones postponere [...]*” (Müller 1672, p. 16; Kiemelés az eredetiben).

Visszatérve az elemzett munkákhoz: Bél a nyelvmestere előszavában említett Szenczi és Komáromi felosztását követve a ragozhatatlan szófajokat²³, azaz a partikulákat (*Particulae Indeclinabiles*) a következő alszófajokra osztja: prepozíciói (*Praepositio*), határozószói (*Adverbium*), indulatszói (*Interiectio*), kötőszói (*Coniunctio*). A prepozíciókon belül két nagyobb kategóriát különít el, az ún. elválaszthatók (*separabiles*) és elválaszthatatlanok (*inseparabiles*) csoportját.²⁴ Az első csoport azokat a prepozíciókat foglalja magában, amelyek önállóan állhatnak („vor sich stehen können”). Ennek a harmadik alcsoportjába sorolja mai határozói esetragjaink túlnyomó többségét, nevezetesen a *-ra/-re, -ba/-be, -ban/-ben, -val,*²⁵ *-nál/-nél, -ból/-ből, -ról/-ről, -tól/-től, -hoz/-hez/-höz* elemeket. Közös tulajdonságukként jelöli meg, hogy főnevekhez is kapcsolódhatnak, és önállóan névmási toldalékot (*Suffixa Pronominum*) is felvehetnek. Példaként a következőket említi: *asztalra, templomba, ruhával; rám, rád, rája, rólam, rólad, róla* (Bél, 1729, p. 51). Némileg meglepő módon, minden bizonnyal a névmási alakban való előfordulásuk miatt, kerültek az említett esetragok („prepozíciók”) az elválasztható kategóriába.

A második csoportba szerinte azok a prepozíciók tartoznak, amelyek nem fordulnak elő önállóan („vor sich nicht stehen”). Ebbe a csoportba néhány igeikötőn kívül az *-ig* elem tartozik, amelyről külön megjegyzi, hogy azt a főnévhez, a névmáshoz és a határozószóhoz kapcsoljuk („wird denen Nominibus, Pronominibus, und Adverbiis suffigiert”): *házig, enyimig, máig*. Szintén az ún. nem elválasztható prepozíciók közé teszi külön alcsoportként az *-ért, -n, -an, -en* toldalékokat.

Adámi a *pre-*, illetve *poszt*pozíciókat öt csoportba sorolja. Szempontunkból a második a legérdekesebb, hiszen mai esetragjaink közül itt helyezi el a legtöbbet: *-ba/-be, -ban/-ben, -bul/-bül, -hoz/-hez, -nál/-nél, -on/-en, -ra/-re, -rul/-rül, -tul/-tül, -val/-vel*. Ebben a kategóriában a rendező elv a toldalékalakok száma, a magyarázó szöveg szerint ugyanis azok a *poszt*pozíciók tartoznak ide, amelyek kétféle módon használatosak („werden Doppelt gebraucht”). A mai nyelvészeti szakirodalom kétalakú toldaléknak nevezi őket (Markó 2017, p. 186). Ez a definíció magyarázat lehet arra, hogy Adámi a *-höz* és az *-ön* allomorfort miért nem vette fel a listára (a többalakú toldalék fogalma semmilyen formában nem jelenik meg a nyelvkönyvben). Azt, hogy egyes toldalékoknak kétféle alakváltozatuk is van, későbbi magyarázatban is említi Adámi a *-ról/-rül* alakváltozat kapcsán: „Einige Postpositiones werden doppelt geschrieben, und ausgesprochen. Rúlam, rúlad – rólam, rólad. Ról oder rúl” (Adámi 1763, p. 90). Az említetteken kívül a nyelvten két mai esetragunkat kategorizálja. Az *-ért* az első csoportban kap helyet, azok között a *poszt*pozíciók között, amelyek minden változtatás nélkül állnak a főnév után, és azoktól egy kis vonalka („Strichel”) választja el őket: „Die von der ersten Gattung, werden ohne aller Veränderung den

²³ Ahogyan Vladár Zsuzsa (2005, p. 16) is írja, a héber grammatikára vezethető vissza a szófajok ragozható és ragozhatatlan kategóriákba való besorolása, előbbibe az igét és a névszót, utóbbiba a *particulát* sorolták. Komáromi nyelvtenának előszavában olvasható: „[...] összességében minden szó... héber módra háromféle lehet, 1. névszó 2. ige 3. particula, ezért munkánkat három részre, illetve könyvre osztottuk, amint a magyar mondat is ezt a három részt kívánja meg” (CorpGr. 345-346 idézi Vladár 2005, p. 94).

²⁴ Ez a felosztás szintén megtalálható Szenczi *Grammaticájában* (1610) *praepositiones separabiles* és *inseparabiles* néven, valamint Pereszlényinél (1682) is *postpositiones separatae* et *coniunctae* néven (C. Vladár, 2003).

²⁵ A *-vel* allomorfort itt nem említi.

Nominibus beigesetzt, und mit einem Strichel abgefördert” (1763, p. 153). Ebbe a kategóriába egyébként a szóban forgó toldalékot leszámítva kizárólag névutókat sorol a szerző (*alatt, által, aránt, ellen, előtt, felé, felet, felül, helett, kívül, körül, között, mellett, megett, miatt, nélkül, utánn*), ami alapján arra következtethetünk, hogy Adámi felismeri az esetragok és a névutók közötti rokonságot. Az *-ig/-iglen* toldalékot az ötödik kategóriában találjuk (ezen kívül a *szerént* és *gyanánt* névutókat sorolja ebbe a csoportba).

Megjegyzendő az is, hogy a szerzők szuffixum alatt (*Suffixis/Zufügungs-Wörtlein*) az igei személyragokat tárgyalják, ugyanakkor Adámi egy esetben az *-ül/-ül* elemre használja a kifejezést: a *venni* ige használatát tárgyalva azt írja ugyanis, hogy az kétféleképpen, dativusszal vagy *-ül/-ül* „szuffixummal” egyaránt használható, pl. „*Ën ötet társomnak veszem, oder társül veszem. Ën ötet feleségemnek veszem, feleségül veszem*” (Adámi 1763, p. 130).

Szallernél a *Postpositionen* terminus és annak német változata, a *Nachsetzwort* is megtalálható. A szerző arra hívja fel a nyelvtanulók figyelmét, hogy a magyarban az „utánvetett szó” egy megváltoztathatlan beszédész, amely többnyire a főnévhez kapcsolódik, és a németben megszokott különálló szavakat (előjárókat) helyettesíti: „Az utánvetett szó egy megváltoztathatatlán beszédész, amelyet többnyire a főnevek után tesznek, és ezek hiányos ragozását pótolja.” (1793, p. 115)²⁶ Példa a szerzőtől: *Atyámtól kérek költséget, ich begehre von meinem Vater Zehrgeld.*

Szaller egyébként hat csoportba sorolja az „utószavakat” (Szaller 1793, p. 116). Számunkra ezek közül az első és a második érdekes. Kategorizációja szerint az elsőbe azok tartoznak, amelyek egybe vannak írva a főnevekkel („ungetrennt den Nennwörtern nachgesetzt”): *-ban/-ben, -ba/be, -ből/-ból, -ért, -ra/-re, -ról/-ről, -tól/-től, -hoz/-hez, -nál/-nél, -val/-vel, -ig/-iglan, -on/-en/-ön*. A második csoport a névutókat és az *-iglan*-t foglalja magába. Ismervük Szaller kategorizációja szerint, hogy külön állnak a főnévtől. Az *-ig* névutókkal történő csoportosítása tehát Adámi és Szaller nyelvkönyvét is jellemzi. A többi csoportba Szaller (személyragos) névutókat, névmásokat és ige-kötőket sorol. A névmásokkal kapcsolatban (*benn-em, házz-ám, náll-am, re-ám, ról-am*) meg kell jegyezni, hogy a kötőjellel elválasztott helyesírási forma arra enged következtetni, hogy a szerző sejtje, hogy itt egy szóeleji helyzetben álló esetraggal („utószóval”) van dolgunk. Ugyanakkor következtetlenül itt nem a prepozíció kifejezést használja.

Ahogy az Adámi-idézetből (1763, o. n.) és az 1. táblázatból is kitűnik, előfordul, hogy egy szerző felváltva több megnevezést is használ: a *Praepositiones*, a *Vorwörter* és a *Postpositiones* mellett előfordul nála a *Praepositions-Wörtlein* is.

²⁶ Eredeti szöveg: „Das Nachsetzwort ist ein unabänderlicher Redetheil, Welcher den Nennwörtern meistens nachgesetzt ihre mangelhafte Abänderung ersetzt.”

1.táblázat

A latin esetvégződéseknek nem megfeleltethető ragok terminusai Bél, Adámi, Vályi és Szaller nyelv-könyvében. Saját összeállítás.

	Suffixa	Praepositiones	Vorwörter	Vorsatz-Wörter	Praepositions-Wörtlein	Postpositiones	Nachsetzwort
Bél		+		+		+	
Adámi	+	+	+		+	+	
Vályi							
Szaller						+	+

A 18. századi nyelvkönyvekről általánosságban elmondható, hogy a terminológiahasználatban a latin hatástól való elmozdulás figyelhető meg, ugyanakkor több esetben a szerzők a latin kifejezésekkel párhuzamosan használják a németet. Ennek miéértjé Adámi a nyelvmesterében azal indokolja, hogy a latin kifejezések még mindig elterjedtebbek és ismertebbek, mint a német megfelelőik. Adámi tehát szem előtt tartja a nyelvtanulók előzetes tudását: „Einiger lateinischer Wörter habe ich mich bedienet, weil sie noch sehr üblich, und vielen Leuten bekannter sind, als die reinen deutschen” (Adámi 1763, o. n.). Nádor Orsolyának a Bél Mátyás nyelvkönyvéről írt gondolatai (Nádor 2019, p. 57) – miszerint a nyelvtan szövegének értelmezése, megtanulása és alkalmazása „[...] a latin memoriterekben edződött és feltehetőleg egy-két élőnyelvben jártas nyelvtanulóknak bizonyára nem jelentett megoldhatatlan feladatot” – tehát a korszak többi nyelvmesterére is érvényesek.

ÖSSZEZÉS

A tanulmány a 18. századi német ajkú hungarusoknak íródott magyar nyelvkönyvek esetrendszerének és esetterminológiájának alakulását vizsgálta négy meghatározó nyelvmester elemzésén keresztül. Arra a kérdésre kereste a választ, hogy a választott munkákban hogyan jelent meg a magyar névszói esetrendszer, valamint hogyan alakult a latin paradigmában szereplő esetek terminushasználata, illetve hogy a nyelvmesterek hogyan nevezték és kategorizálták a latin paradigmában nem szereplő eseteket. Az elemzésből kiviláglik, hogy a 18. századi nyelvmesterek ugyan még erőteljesen ragaszkodtak a latin, illetve a német nyelvleírói hagyományhoz, ugyanakkor fokozatosan elkezdtek felismerni a magyar nyelv sajátosságait is.

ELSŐDLEGES FORRÁSOK

- Adámi, M. (1763). *Ausführliche und neuerläuterte ungarische Sprachkunft...* gedruckt bey Johann Jacob Jahn, Univ. Buchdr.
- Bél, M. (1729). *Der Ungarische Sprach Meifter oder kurtze Anweisung zu der Edlen Ungarischen Sprache...* bey Johann Paul Royer.
- DGr. = *Magyar grammatika, mellyet készített Debreczenben egy magyar társaság*. Alberti betűivel, 1795.
- Fogarasi, J. (1843). *A magyar nyelv szelleme. Első kötet. Művelt magyar nyelvtan elemi része*. Heckenast Gusztáv.
- Földi, J. (1790/1912). *Földi János magyar grammatikája*. Régi Magyar Könyvtár 28. Kiad. Gulyás Károly. MTA.
- Gyarmathi, S. (1794). *Okoskodva tanito magyar nyelvmester. Első darab*. Hochmeister Márton.
- MNyR. = *A' magyar nyelv' rendszere*. Közre bocsátá a' Magyar Tudós Társaság. Magyar Királyi Egyetem, 1846.
- Müllerus, A. (1672). *Monumenti Sinici, Quod Anno Domini MDCXXV. terris in ipsa China erutum; Seculo vero Octavo Sinice, ac partim Syriace, in Saxo perscriptum esse, adeoque dogmatum & rituum Romanae Ecclesiae (ante annos quippe mille in extremo Oriente receptorum) antiquitatem magnopere confirmare perhibetur, Lectio seu Phrasis, Versio seu Metaphrasis, Translatio seu Paraphrasis, Ex Officina RUNGIANA*.
- Pereszlényi, P. (1682/2006). *A magyar nyelv grammatikája. Grammatica lingvae ungaricae*. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította: C. Vladár Zsuzsa. Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Révai, M. (1803). *Elaboratior Grammatica Hvngarica*. 1. Trattner Mátyás.
- Révai, M. (1806). *Elaboratior Grammatica Hvngarica*. 2. Trattner Mátyás.
- Révai, M. (1908). *Elaboratior Grammatica Hvngarica*. 3. Simonyi Zsigmond. Franklin Társulat.
- Simonyi, Zs. (1895). *Tüzetes magyar nyelvtan történeti alapon 1*. Magyar Tudományos Akadémia.
- Sylvester, J. (1539/1989). *Sylvester János latin–magyar nyelvtana*. Fordította C. Vladár Zsuzsa. Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Szaller, Gy. (1793). *Ungarische Sprachlehre lateinisch und deutlich erklärt...* gedruckt bey Johann Michael Landerer edlen o. Fűskut.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3*. Fűszerk. Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó, 1967–1976.
- Vályi, A. (1792). *Grundlinien die ungarische Sprache praktisch zu lehren, und zu lernen...*

IRODALOM

- Antal, L. (1977). Hány esetünk van? In L., Antal (Ed.), *Egy új magyar nyelvtan felé.* (pp. 50–75). Magvető Kiadó.
- Benkő, L. (1960). *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában.* Akadémiai Kiadó.
- Blake, Barry J. (1994). *Case.* Cambridge University.
- C. Vladár, Zs. (2003). Az ablativus a korai magyar és finn grammatikákban. *Magyar Nyelv* 99(3), 133–144.
- C. Vladár, Zs. (2005). A latin nyelvű magyar nyelvészeti irodalom terminusai - Philosophiae Doctores 42. Akadémiai Kiadó.
- C. Vladár, Zs. (2009). Hány eset van a magyarban?: Egy XVII. századi kritériumrendszer. *Magyar Nyelv*, 105(3), 281–290.
- C. Vladár, Zs. (2016). Az esetrendszer leírása. Hány eset van a magyarban? In C. Vladár Zsuzsa (szerk.): *A korai magyar grammatikák. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 191.* (pp. 85–101). Tinta Könyvkiadó.
- É. Kiss, K., Kiefer, F. & Siptár, P. (2003). *Új magyar nyelvtan.* Osiris Kiadó.
- Éder, Z. (1983). Fejezetek a magyar mint idegen nyelv oktatásának történetéből. *Magyar Nyelvőr*, 107(3), 309–323.
- Éder, Z. (1998). „Verseghy nyelvi rendszere és a kortársi grammatikák”. *Magyar Nyelv*, 94(3), 292–301.
- Éder, Z. (1999a). Vályi András, a magyar nyelv tanára. In Z. Éder (Ed.), *Túl a Duna tájon. Fejezetek a magyar művelődéstörténet európai kapcsolatai köréből* (pp. 86–96). Mundus Magyar Egyetemi Kiadó.
- Éder, Z. (1999b). Verseghy Ferenc nyelvtanai, tekintettel a magyar mint idegen nyelv oktatására. In Z. Éder (Ed.), *Túl a Duna-tájon. Fejezetek a magyar művelődéstörténet európai kapcsolatai köréből* (pp. 150–160). Mundus Magyar Egyetemi Kiadó.
- Fináczy, E. (1902). *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában* (Második kötet 1773–1780). Magyar Tudományos Akadémia.
- Gyói, R. & C. Vladár, Zs. (2024a). Szemelvények a magyar esetrendszer terminológiájának történetéből. 1. rész. *Magyar Nyelv*, 120(4), 418–427. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2024.4.418>
- Gyói, R. & C. Vladár, Zs. (2025). Szemelvények a magyar esetrendszer terminológiájának történetéből. 2. rész. *Magyar Nyelv*, 121(1), 25–40. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2025.1.25>
- Gyói, R. & Vladár, Zs. (2024b). Verseghy Ferenc és a magyar esetterminológia. In Doncsecz, E. & Lengyel, R. (Eds.), *In memoriam Verseghy Ferenc 8.* (pp. 11–25). reciti.
- Haspelmath, Martin (2012). Terminology of Case. In Malchukov, A. & Spencer, A. (Eds.), *The Oxford Handbook of Case* (pp. 505–517). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199206476.013.0034>
- Kiss, Á. (1874). *Adalékok Magyarország nevelés- és oktatásügyi történetéhez.* Kocsi-nyomda.
- Ladányi, M. (2008). Van-e genitívusz a magyarban? In A. Bereczki, M. Csepregi & L. Klima (Eds.), *Urálisztikai Tanulmányok 18. Ünnepi írások Havas Ferenc tiszteletére* (pp. 522–534). ELTE BTK Finnugor Tanszék – Numi-Tórem Finnugor Alapítvány.
- Ladányi, M. (2017). Alaktan. In G. Tolcsvai Nagy (Ed.), *Nyelvtan (A magyar nyelv kézikönyvtára)* (pp. 503–660). Osiris Kiadó.

- Markó, A. (2017). Hangtan. In G. Tolcsvai Nagy (Ed.), *Nyelvtan (A magyar nyelv kézikönyvtára)* (pp. 57–203). Osiris Kiadó.
- Mészáros, I. (1976). Iskolai nyelvművelő módszerek a XVIII. század végén. *Magyar Nyelvőr* 100(2), 177–184.
- Nádor, O. (2014). Vályi András emlékezete. *Anyanyelv-pedagógia* 7(4), 1–9.
<https://doi.org/10.21030/anyp.2014.4.1>
- Nádor, O. (2019). Tanulók, motivációk, módszerek a kezdetektől a 18. század végéig. In Nádor Orsolya (Ed.), *Régebbi és újabb nyelvoktatási módszerek* (pp. 47–72). L' Harmattan Kiadó.
- Pelcz, K. (2008). *A nyelvmesterek első virágkora 1729–1866: hagyományok és újítások*. Doktori értekezés, Pécs.
- Szili, K. (2012). Bél Mátyás Sprachmeistere újra és újra. *Magyar Nyelv* 108(3), 341–357.
- Szili, K. (2014). Régi nyelvtanaink vándorló motívumainak nyomában (Adámi Mihály nyelvtanáról). In K. Korompay, Á. Stemler, E. Terbe & Zs. C. Vladár (Eds.), *Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet II.* (pp. 148–165). Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Szili, K. (2024). Széljegyzetek egy 18. századi többnyelvű beszélgetésgyűjtemény margójára (Liszikai Miklós Recueil de Dialogues... című munkája). *Hungarológiai Évkönyv* 25(1), 193–200.
- Zwartjes, O. (2002). The description of the indigenous languages of Portuguese America by the Jesuits during the colonial period the impact of the latin grammar of Manuel Álvares. *Historiographia Linguistica* XXIX: 1(2), 19–70. DOI:10.1075/hl.29.1.06zwa